

Kelemen János

Hatalom és nyelv Dante nyelvfilozófiájában*

1. Az a felismerés, hogy a jelek, ideértve a természetes nyelvet, hatalmi eszközök, egyidős a nyelvről való gondolkodás kezdeteivel. Elég a bábeli mítoszra, illetve Gorgiaszra vagy Platónra gondolnunk. A nyelv mint hatalmi eszköz vizsgálatának klaszszikus helye a retorika, attól függően persze, hogy az egyes szerzők milyen élesen tették fel a kérdést, és hogyan határozták meg tudományuk tárgyát. A retorika és a nyelvfilozófia történetének ebből a szempontból is érdekes fejezetét alkotják Dante költői és elméleti munkái, köztük befejezetlen retorikai értekezése, a *De vulgari eloquentia*. Az alábbiakban Danténak a nyelv társadalmiságáról és hatalmi szerepéről alkotott elméletét fogom megvizsgálni. Ennek során a következő témákra összpontosítom a figyelmet:

- A bábeli mítosz értelmezése és a nyelvi *contrapasso*;
- a „kitűnő népnyelv” (*volgare illustre*) programjának politikai aspektusai;
- Odüsszeusz beszéde társaihoz a *Pokol* XXVI. énekében.

2. A bábeli mítosszal Dante két helyen foglalkozik: a *De vulgari eloquentiában* és a *Paradicsom* XXVI. énekének Ádám-epizódjában. A két helyen ellentétes interpretációkkal találkozunk: míg a *De vulgari eloquentiában* a nyelvek összezavarodása csak Bábel tornyának építései kor következik be, addig a *Paradicsomban* Ádámtól azt halljuk, hogy nyelve már a torony építése előtt kihalt, „mert emberi ész műve tarthatatlan” (*Paradicsom*, XXVI. 127.)¹

Az utóbbi egy rendkívül figyelemre méltó történeti interpretáció, mely a maga módján a nyelv lényegi történetiségét fejezi ki. Ehelyütt mégis az előbbi, a *De vulgari eloquentiában* olvasható interpretáció érdekel minket, mely a nyelv természetét szociolingvisztikai fogalmakban írja le.

* Majdnem mindnyájunk számára nyilvánvaló, hogy az információs társadalom nem szünteti meg az elidegenedésen alapuló társadalmi viszonyokat, hanem az információ termelésének és fogyasztásának a közegében megújítja őket. Feltétlenül áll ez az olyan alapvető viszonyokra, mint a politikai, a gazdasági és az ideológiai hatalom különböző formái.

Az alábbi tanulmány előadás formájában elhangzott a „Nyelv, érvelés, meggyőzés” című konferencián 2003. október 3-án. A tanulmányt Jeff Bernard barátomnak ajánlom, akinél nem sokan tettek többet az előbbi igazság tudatosításáért. A szemiotika – mint munkásságának ismerői jól tudják – az ő számára elsősorban társadalomtudomány, vagyis: *társadalmi* szemiotika, melynek kettős küldetése van. Egyrészt az, hogy a tudomány racionális eszközeivel leírja a jelek társadalmi természetét, ezen belül a „jelek hatalmát” és a jeleknek az uralkodó hatalmak javára történő kisajátítását. Másrészt pedig az, hogy a kritika eszközeivel teleplezze a látszólag ártatlan jelhasználatok hatalmi effektusát. Ebben egy nagy tudós, valahai közös barátunk, Rossi-Landi követője. Munkássága – másoké mellett – annak a tanúbizonysága, hogy a „Rossi-Landi iskola” ma is él.

¹ Dante Alighieri: Isteni színjáték. Ford.: Babits Mihály. In *Dante összes művei* (a továbbiakban *DÖM*). Szerk.: Kardos Tibor. Budapest: Magyar Helikon, 1962. 926; illetve *Divina Commedia*. In *Tutte le opere* (a továbbiakban *DTE*). A cura di Italo Borzi. Roma: Newton, 1993. 462.

Dante itt a torony építői között kialakuló munkamegosztás hipotéziséből indul ki: az építkezés során, mint mondja, az emberek egy része parancsolt, más részük a tervezéssel foglalatosskódott, ismét más részük köveket bányászott és szállított, falakat emelt és vakolt stb. Amikor lesújtott rájuk az Úr haragja, s ennek következtében sokféle beszédre bomlott a munka közben használt egységes nyelv, akkor a munkát is abba kellett hagyniuk. Ez a leírás, mint látjuk, a történetnek azt az aspektusát hangsúlyozza, hogy a nyelv összezavarodásával lehetetlenné vált a munkások tevékenységének társadalmi szintű koordinációja.

A bábeli katasztrófa utáni fejleményeket ugyanez a hipotézis magyarázza. A sokféle új nyelv Dante szerint a munkamegosztás egyes ágai szerint jött létre: „[...] ahányféle munkát végeztek e nagy mű elkészítéséhez, annyiféle nyelvre oszlott akkor az emberiség.”²

A bábeli történet azt sugallja, hogy az emberi nyelv egysége vagy sokfélesége az Isten és az emberek közti hatalmi harc kérdése, s hogy a nyelvi sokféleség rossz: csapás, melyet Isten a torony építőinek hataloméhsége miatt *büntetésül* mért az emberiségre. Dante, mint láttuk, a történetnek ezt a jelentését a nyelv és a munka összefüggésének társadalmi szempontjával bővíti. A mondottakhoz hozzáteszi, hogy azoknak a nyelve lett a legbarbárabb, akik korábban a legkiválóbb munkát végezték.

E talányos megjegyzést – mintegy az úr-szolga viszony hegeli dialektikáját tartva szem előtt – úgy értelmezhetjük, hogy a büntetés részeként az uralmi viszonyok is megfordultak: akik korábban parancsoltak, azok – nyelvük durvaságával külön is megfizetve – az alacsonyabb rendű munkát végző építőknél alantasabb helyzetbe kerülnek. A ráadásként kimért *nyelvi* büntetés a *contrapasso* elvét képviseli (a szemért szemért elvnek azt a Danténál gyakori változatát, amely szerint a büntetés ellentétesen felel meg az elkövetett bűnnek). Ebben az esetben tehát *nyelvi contrapasso*-ról beszélhetünk.

Arra, hogy az *Isteni színjáték* egészére annyira jellemző *contrapasso*-nak valóban van egy Dante által végiggondolt nyelvi formája, hadd hozzak fel még két példát.³ Az első még mindig a bábeli történettel kapcsolatos. Az *Isteni színjáték*-ban a katasztrófaért felelős Nimród zagyva beszédével tűnik fel: „Ráfel mái ámech izábi álmi” – kiabálja „vad szájjal”, melyhez nem illik „lágyabb hangú ének” (*Pokol*, XXXI. 67–68). Nem kétséges, hogy a zagyva beszéd a bábeli vállalkozásért ráért büntetés:

„[...] »Nimród! az ő hibája,
hogy a föld nem maradt meg egy nyelv mellett!
Hagyjuk el őt, ne beszéljünk hiába!
mert néki minden nyelv oly érthetetlen,
mint másnak az övé: csak jár a szája!«”
(*Pokol*, XXXI. 77–81.)

Nimród esete pontosan megfelel annak, amit főntebb olvastunk: a korábban magasabb rendű munkát végzőknek a nyelve eldurvul. Mivel a torony építéséért Nimród volt a fő felelős, ő teljesen elveszti a nyelvet és ezzel emberi mivoltát.

² Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékesszólásról. I. ix. Mezey László fordítása. *DÖM* 356.

³ A kérdést bővebben elemeztem a következő helyen: Kelemen János: *A filozófus Dante*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2002. Lásd „A nyelv moralitása»: a nyelvi *contrapasso*” című fejezetet, 122–133.

Második példánk az öngyilkosokra vonatkozik, akiknek túlvilági sorsa közeli analógiát mutat Nimródéval. Az öngyilkosok fákká változnak, melyekből egyszerre bugygyan a vér és a szó, amikor egy gallyat letörnek róluk:

„Mint zöld ág, melynek vége lobbort vetne,
másik vége forrva kezdene nyögni
s kitörő bugyboréktól sisteregne:
úgy szó és vér innét egyszerre jött ki,
(*Pokol*, XIII. 40–43.)

„[...] »Ki voltál, kinek annyi sebből
fájó beszéded vérrel így szívárogo?»
(*Pokol*, XIII. 137–138.)

Az öngyilkosok Nimródhoz hasonlóan nyelvükben bűnhődnek, azzal a különbséggel, hogy ők nem a beszéd *értelmét*, hanem, hogy úgy mondjuk, a beszéd *örömet* veszítik el. Nekik minden szavuk fájdalom. *Contrapasso* ez is, hiszen életüket eldobva emberi mivoltukat tagadták meg, így büntetésük az, hogy a *nyelvben* szenvedjenek.

3. A *De vulgari eloquentiá*t sokáig úgy olvasták, mint az egységes olasz irodalmi nyelv programjának első megfogalmazását. Az utóbbi időkben egyre jobban látjuk, hogy a szöveg jelentősége túlmegy ezen, hiszen számos elméleti megállapítást tartalmaz a jelek és a nyelv természetéről. Ugyanakkor továbbra sem tagadhatjuk, hogy Dante elsődleges célja valóban az volt, hogy az itáliai dialektusok jellemzéséből kiindulva megvilágítsa egy új, Itália minden régiója számára mérvadó költői nyelv (úgy is mondhatnánk, a latin helyett egy új kultúrnyelv) megalkotásának feltételeit. Ezt nevezte *volgare illustré*nek, *kitűnő népnyelv*nek, s négy tulajdonságát állapította meg: azt, hogy *kiváló, sarkalatos, udvari és hivatalos* (*illustre, cardinale, aulicum et curiale*).

Jelenlegi témánk szempontjából pontosan ennek a célkitűzésnek van jelentősége, hiszen Dante előtt is világos volt, hogy az egységes költői nyelv, mely egyben *nemzeti* nyelv, a nyelv hatalmi szerepével kapcsolatos politikai kérdés.

„A köznyelv, amiről beszélünk – mondja ki egyértelműen Dante – mind mesteri voltánál, mind a hatalomnál fogva a magasban áll.”⁴ Ezt alátámasztandó, egy olyan általános tételre hivatkozik, mely kifejezi a nyelv retorikai használatának a lényegét: „[...] vajon mi nagyobb hatalmú, mint az, ami az emberi szíveket is meg tudja fordítani úgy, hogy azt, aki nem akart, akarásra indítja és aki akart, arra bírja, hogy ne akarjon, miként e nyelv ezt tette és teszi.”⁵ Vagyis: hatalommal bírni annyi, mint – egy megfelelő nyelv birtokában – képesnek lenni mások akaratának a befolyásolására.

Az a négy tulajdonság, mellyel Dante a kiváló népnyelvet jellemzi, sokkal inkább szociológiai és politikai, mintsem nyelvészeti. A sarkalatosság tulajdonsága a fix sarokvas körül forgó ajtó képzetét idézi fel: „a városi lakosok népnyelveinek egész nyája erre fordul, majd vissza”, ahogyan a kiváló népnyelv kívánja.⁶ Más szóval, ez utóbbi családfőként uralkodik a többi népnyelv fölött.

⁴ Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékesszólásról. I. xvii. *DÖM* 371.

⁵ Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékesszólásról. I. xvii. *DÖM* 371.

⁶ Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékesszólásról. I. xviii. *DÖM* 372.

Még nyilvánvalóbb társadalmi és politikai jelentése van a kiváló népnyelv „udvari” és „hivatalos”, vagyis „aulikus” és „kuriális” jellegének. Közvetlen politikai jelentésük azzal kapcsolatos, hogy Dante Itáliájában nincs egy királyi udvar, vagyis nincs egyetlen hatalmi központ, holott a kiváló népnyelvnek egy ilyen központ lenne a méltó lakóhelye. Ennek hiányában – olvashatjuk – „a mi kitűnő népnyelvünk mint hajléktalan tévelyeg, bolyong és alázatos menhelyen ver tanyát”⁷. Dante nyelvi programjának természetesen van egy olyan olvasata, hogy mivel Itália politikailag nem egységes, s így nemzeti nyelvének nincs a németországi királyi Kúriához fogható intézményes garanciája, éppen a kiváló népnyelvnek (az egységes olasz nyelvnek) kell előmozdítania Itália politikai egységét. A költő valóban híve volt az egységnek. Politikai ideálja azonban egy, a nemzeti kereteken sokkal szélesebb, mindent átfogó egység volt, a világcsászárság, mely az ész segítségével biztosítja az emberiség földi boldogságát, s Itália ügyeiben is a döntőbíró szerepét játssza.⁸ Számunkra ezért Danténak inkább az a gondolata a fontos, hogy a kiváló népnyelv udvar és kúria nélkül, önmagában is létezhet (mint ahogy az olasz dialektusok közös sajátosságaként voltaképpen létezik is), mert a nyelv egysége megteremthető az ész fényénél.

Ezek szerint úgy vélte, hogy a nyelv – bizonyos értelemben és bizonyos tulajdonságok megléte esetén – betöltheti a központi hatalom szerepét.

4. Dante költői szövegei számos konkrét példát kínálnak arra, hogy a nyelv „akarára indíthatja” azt, aki nem akart, és arra bírhatja azt, aki akart, hogy ne akarjon. A legszembetűnőbb a *Pokol* XXVI. énekének Odüsszeusz-epizódja.

Az *Isteni színjáték* Odüsszeusza nem Ithacába tér vissza, hanem néhány társával kihajózik, Herkules oszlopain túl, a nyílt Óceánra, és a purgatórium hegyének lábához érve hajótörést szenved. Az egyik lehetséges értelmezés szerint Dante hőse a felfedező prototípusa, hiszen végzetes útján a felfedezés mindennél erősebb szenvedélye és a tudásvágy vezérli:

„[...] lelkem szenvedélye:
látni világot, emberek hibáját,
s erényüket, s okólni, mennyiféle.”
(*Pokol*, XXVI. 97–99.)⁹

Ám bünt követ el, mégpedig nemcsak azért, mert túllép egy tiltott határon, hanem azért is, mert egyoldalú és egész személyén elhatalmasodó szenvedélye feledtetni alapvető kötelességeit, így a felesége, gyermeke és atyja iránti szeretetet:

„se kis fiam, se vénségtől elernyed
atyám, se nőm, akinek öröme
öriznem kellett köteles szerelmet,
le nem győzhetett [...]”
(*Pokol*, XXVI. 94–97.)¹⁰

⁷ Dante Alighieri: A nép nyelvén való ékesszólásról. I. xviii. *DÖM* 372.

⁸ Az egyeduralomról szóló értekezésének egészét ennek a kérdésnek szenteli. Lásd Dante Alighieri: *Az egyeduralom*. I. xii. Ford.: Sallay Géza. *DÖM* 401–449.

⁹ *DÖM* 652.

¹⁰ *DÖM* 652.

A szituáció leírásának lényeges részét alkotja még, hogy szó esik Odüsszeusz és Diomédész korábbi cseleiről, melyekkel a két barát Trója vesztét és – Achillest megszöktetve – Deidámia bánatát okozta, illetve hogy Trójában ellopták Pallas Athéné szobrát. A megtévesztő beszéd két mestere éppen ezekért a bűnökért bűnhődik egy lángnyelvbe zárva.

Ebben a keretben kell elhelyeznünk a buzdító beszédet, melyet Odüsszeusz utolsó útja előtt társaihoz intézett:

„Ó, társak, bár veszélyek ezre víjja
szíveteket, mégis Nyugatra hágtok:
ha látástokból, bármi sok a híja,
őriztek» – szoltam – »még egy csöppnyi lángot,
ne sajnáljátok megkeresni tőle
a Nap útján a néptelen világot!
Gondoljatok az emberi erőre:
nem születtetek tengni, mint az állat,
hanem tudni és haladni előre!«”
(*Pokol*, XXVI. 112–120.)¹¹

Az *Isteni színjáték* talán legtöbbet idézett sorai első olvasásra igazolják azt a heroikus képet, melyet nemzedékek interpretációs munkája alakított ki Dante Odüsszeusz-figurájáról. Kétségtelen, hogy e kép nincs ellentétben sem az *intentio auctorisszal*, sem az *intentio operisszal*, hiszen amellett, hogy az Odüsszeusz-figurában a költő önarcképére ismerhetünk, azt is figyelembe kell vennünk, hogy Danténak nagy formátumú hősre volt szüksége, akinek a bukása tragikus. Az egész epizód jelentése azonban jóval összetettebb. Mielőtt a beszéd részletesebb elemzésébe belefognánk, érdemes idéznünk Odüsszeusznak a fenti sorokhoz fűzött kommentárját is:

„Igy tettem bennük élessé a vágyat,
e kis beszéddel, útra; úgy hogy őket
alig tarthattam: nem volt egy se fáradt.”
(*Pokol*, XXVI. 121–123.)¹²

Az *Isteni színjáték* számtalan önreferenciális helyének egyikeként a kommentár egyértelműen meghatározza a beszéd *műfaját* és kimondja célját. A műfajt illetően tisztázza, hogy *szónoklatról* (*orazion*) van szó, vagyis olyan beszédről, mellyel szemben a legmagasabb retorikai elvárások támasztandók. A beszéd célja pedig, melyet Odüsszeusz el is ért, az volt, hogy felkeltse társaiban a vágyat a nagy kalandra, vagyis rávegye őket, hogy *akarják* az utat. Ennek alapján arra számíthatunk, hogy szabályos retorikai fogásokat azonosíthatunk a szövegben.

¹¹ DÖM 652. Vö.: „O frati«, dissì, »che per cento milia / perigli siete giunti a l'occidente, / a questa tanto picciola vigilia / d'i nostri sensi ch'è del rimanente / non vogliate negar l'esperienza, / di retro al sol, del mondo sanza gente. / Considerate la vostra semenza: / fatti non foste a viver come bruti, / ma per seguir virtute e canoscenza.«” (DTE 184.)

¹² DÖM 613. Vö.: „Li miei compagni fec'io sì aguti, / con questa orazion picciola, al cammino, / che a pena poscia li avrei ritenuti;” (DTE 185.)

Valóban így van. Ennek első jele, hogy Dante jól azonosítható mintát követ. Odüsszeusz beszéde beleilleszkedik az antik epika és történetírás hagyományába, melynek gyakori jellemzői a hadvezérek és államférfiak szájába adott fiktív szónoklatok. Jelen esetben Aeneasnak a trójaiakhoz intézett beszéde (*Aeneis*, I. 198. stb.) szolgál mintaképül, melynek retorikai struktúráját Dante hűen reprodukálja. (Például Aeneas is azzal próbál lelket önteni társaiba, hogy bevezetésképpen a közösen átélt veszélyre emlékezteti őket: „O socii – neque enim ignari sumus ante malorum – / O passi graviora [...]”.)

Odüsszeusz a gibraltári szoroshoz érve szól társaihoz. A veszélyeket emlegetve, melyeket hősi és testvéries módon eddig is együtt küzdöttek le, azt a hitet erősíti bennük, hogy hátra lévő rövid életükben csak úgy maradhatnak hűek önmagukhoz, ha tovább hajóznak az ismeretlen világba, melynek felfedezése rájuk vár. Röviden: öntudatukra, testvéri összetartozásukra, végül pedig, a meggyőzés fő eszközeként, emberi méltóságukra apellál. A fő hatáselemet természetesen a formálisan is felszólító módban lévő utolsó bekezdés hordozza, amely szerint a Herkules oszlopain való túllépés parancsa egyenesen következik egy önmagában véve egyetemes és mindenki által elismert morális alapelvből, illetve magából az emberi lényegből: az ember lényege szerint különbözik az állattól, mert arra van teremtve, hogy az erényt és a tudást keresse. A retorikai hatást tovább fokozza, hogy Odüsszeusz utolsó utazásának elbeszélése azon a ponton kezdődik, hogy hősünk elhagyja az őt fogságban tartó Kirkét, aki társait állattá változtatta. („Elhagyva Círcét, aki visszatarta / több mint egy évig [...]”. *Pokol*, XXVI. 91. stb.) Az út tehát, Odüsszeusz ígérete szerint, az állati-érzéki létől az igazi, racionális emberi léthez vezet.

Csakhow Odüsszeusz elhallgat egy dolgot. Bár társait úgy veszi rá a további utazásra, hogy felidézi az addig átélt veszélyeket, arról nem szól, hogy tilos a Gibraltáron túlhajózni, s az óceánon a korábbiaknál még nagyobb veszélyek leselkednek rájuk. Úgy befolyásolja akaratukat, hogy végveszélynek teszi ki őket. Remek szónoklata ezért beleillik korábbi megtévesztő és csalárd beszédeinek sorába, melyekért a pokolban kell bűnhődni.

Jelen vizsgálódásunk szempontjából másodlagos, hogy az Odüsszeusz-epizód melyik jelentésrétegét tekintjük perdöntőnek: a figura pozitív megítélését részesítjük-e előnyben, amely szerint Odüsszeusz a tudás hőse és a felfedező prototípusa, avagy a negatívát, amely szerint a megtévesztés mestere, csalárd cselvető, *fandi fic-tor*.¹³ A megítélés nem változtat azon, hogy birtokában van a szó hatalmának, melylyel mások akaratát irányítani tudja.

A negatív értelmezés esetén Odüsszeusz a nyelvvel és a nyelvben vétkezik, visszaél a nyelv hatalmával. Ezt a jelentést erősíti az osztályrészül kijáró büntetés, melyben egész világosan felismerhető a nyelvi *contrapasso* logikája. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a lángnyelv, mely őt Diomédesszel magába zárja, valójában egy beszélő nyelv:

¹³ Ezt az értelmezést Giorgio Padoan dolgozta ki koherens módon. Lásd Padoan, Giorgio: A „szóban mester” Odüsszeusz és a tudás útjai. Ford.: Tekulics Judit. In Kelemen János (szerk.): *Dante a XX. században*. (A *Helikon* tematikus dupla száma, 2001/2–3.) 321–351.

„S lobogva az antik láng fényesebbik
s nagyobbik ága most suhogni kezdett,
mintha a tüzet szél ujjai pedzik.
S mialatt csücske ide-oda rezgett,
mintha nyelv volna, képes a szavakra,
magából ilyen hangokat eresztett.”
(*Pokol*, XXVI. 85–90.)¹⁴

„Come fosse la lingua che parlasse”: ezek Dante eredeti szavai a szituáció leírására (90. sor). Odüsszeusz lángnyelvként szólal meg. A nyelvvel és a nyelvben követte el bűnét, s lángoló nyelvvé változva bűnhődik.

*

A írás létrejöttéhez segítséget nyújtott az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája.

¹⁴ DÖM 652. Az eredetiben az idézett terzinák közül a második így hangzik: „indi la cima qua e là menando, / come fosse la lingua che parlasse, / gittò voce di fuori e disse: [...]” (DTE 184.)

